

Тема 5.

1. Онтологія і гносеологія. Об'єкт і суб'єкт пізнання.

Онтологія — це вчення про буття, розділ філософії у якому з'ясовуються фундаментальні проблеми існування, розвитку сутнісного, найважливішого. Під онтологією розуміється окрема галузь філософського знання, яка досліджує сутність буття світу, основи всього сущого: матерію, рух, розвиток, простір, час, необхідність, причинність та інше. Що означає поняття «буття»? Як відомо, особливістю філософії як науки є те, що вона дає найбільш узагальнене знання про те, що існує. Найбільш загальною категорією філософії (при тому будь-якої за напрямком) є найдавніше поняття «буття».

Серед основних форм буття розрізняються:

1) буття речей (тіл), процесів, які у свою чергу поділяються на буття речей, процесів, стан природи, буття природи як цілого; буття-речей і процесів, вироблених людиною;

2) буття людини, яке поділяється на буття людини у світі речей і специфічне людське буття;

3) буття духовного (ідеального), яке існує як індивідуальне духовне і об'єктивне(позаіндивідуальне) духовне;

4) буття соціального, яке ділиться на індивідуальне (буття окремої людини в суспільстві та в історичному процесі) і суспільне буття.

Гносеологія - була більше характерною для часів класичної філософії, оскільки розглядала пізнання з позиції відстороненого спостереження. Першим питанням гносеології є визначення природи пізнання: що є пізнання, що штовхає людину до пізнання, чи приречена людина пізнавати? У найзагальнішому розумінні пізнання постає як процес взаємодії свідомості та дійсності, унаслідок якої у свідомості вибудовуються образи, інтелектуальні моделі та конструкції, які дають змогу людині поліпшувати свої стосунки з дійсністю, робити свої дії оптимальнішими або ефективнішими, збільшувати свої можливості та міру свободи. Два основні напрями в теорії пізнання — матеріалізм та ідеалізм. При осмисленні наведеного розуміння пізнання важливо звернути увагу на те, що реально здійснює пізнання не свідомість сама по собі, не мозок, а людина з усіма її життєвими проблемами, можливостями, бажаннями та пристрастями.

Пізнання- багаторівневий процес побудови знання, але вирішальну роль у ньому відіграє розумова активність людини, що виявляється у конструюванні образів, моделей, понять, теорій, за допомогою яких людини оптимізує свої взаємини зі світом та збільшує ступені своєї свободи. Суб'єктом пізнання є не ізольований індивід, а людина як суспільна, конкретно-історична істота (колектив, суспільство, людство), яка опанувала вироблені форми пізнавальної діяльності, (мову, категорії та ін.).

Об'єктом пізнання є незалежна від людини дійсність, яка дається пізнанню не у формі споглядання первозданної природи, а у формі практичної взаємодії з олюдненими й олюднюваними фрагментами природи, на які спрямовується діяльність людини. Об'єктом пізнання може бути й сама людина та її суб'єктивний світ. Як процес діяльності суб'єкта, пізнання завжди має суб'єктивний характер. Його результатом є знання, що існують у свідомості суб'єкта (індивідуальній, суспільній). Форми, в яких існує й розвивається знання, за своєю суттю є суб'єктивними образами об'єктивної дійсності, тобто ідеальним відображенням матеріального.

Перейдемо тепер до аналізу об'єкта пізнання. Ним є вся незалежна від свідомості існуюча дійсність — об'єктивна реальність. Сама ж людина з усіма її гранями, сторонами та властивостями, включаючи психіку й свідомість, теж до нього належать. Безпосередній об'єкт пізнання — це не "абстрактна" природа, а природа, певною мірою перетворена, "олюднена" ("світ людини"), межі й багатоманітність якого постійно розширюються.

Суб'єкт пізнання, таким чином, — це людина, яка включена в суспільне життя, в суспільні зв'язки та відносини, яка використовує суспільно-вироблені форми, способи, методи практичної та пізнавальної діяльності, як матеріальні (знаряддя праці, прилади, експериментальні установки і т.п.), так і духовні (категорії, логічні форми та правила мислення, зміст мови, правила її структурної побудови та вживання); це людина, яка діяльно здійснює перехід від незнання до знання, від неповного знання до більш повного і точного, нарощуючи суспільне необхідне нове знання про дійсність.

Об'єкт пізнання — це те, на що спрямовується на основі практики пізнавальна діяльність суб'єкта. Об'єктом пізнання може бути в принципі вся дійсність, але лише в тій мірі, в якій вона увійшла в сферу діяльності суб'єкта. Об'єкт пізнання, таким чином, — це частина об'єктивної і частина суб'єктивної реальності, на яку спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта.

2. Проблема предмету і джерел пізнання.

Проблема джерел пізнання: раціоналізм і сенсуалізм.

Сенсуалісти вважали, що вирішальна роль у процесі пізнання належить органам почуттів, а відчуття і інші форми живого споглядання визнавалися єдиним джерелом достовірного знання і засобом досягнення істини.

Вже античні мислителі однозначно сформулювали принцип сенсуалізму: нічого немає в інтелекті, чого не було б раніше в почутті. Сучасна ж сенсуалістична теорія пізнання бере свій початок в Англії XVII в. - Часу бурхливого торгового і промислового розвитку цієї держави. Вчені того часу заявляли, що їхня мета - не відкриття абсолютних і безперечних істин про всесвіт, а розробка правдоподібних гіпотез про навколишній світ.

Першим помітним представником емпіричного підходу в Англії був Ф. Бекон (1561-1626). Закликаючи посилювати фортецю розуму діалектикою, він вважав, що розповсюджена в його час логіка - спотворена схоластом аристотелівська формальна логіка - марне для відкриття знань. Ставлячи питання про новий метод, про «іншу логіку», Ф. Бекон підкреслював, що нова логіка — на відміну від суто формальної — повинна виходити не лише з природи розуму, а й з природи речей, відкривати та виражати те, що робить природа, тобто бути змістовною, об'єктивною. Він розробив свій емпіричний метод пізнання - індукцію - як справжнє знаряддя дослідження законів («форм») природних явищ, яке, на його думку, дозволяє зробити розум адекватним природним речам. А це і є головна мета наукового пізнання. Ця вимога була історично виправдана в епоху боротьби емпіричної філософії та емпіричного природознавства проти схоластичної середньовічної натурфілософії.

Трохи пізніше спробу пояснення нашого знання в термінах чуттєвого досвіду зробив Дж. Локк (1632-1704). У "Досвіді про людське розуміння" він намагається довести, що все наше знання походить з вражень, що отримуються від органів почуттів і що у нас немає вроджених ідей. Локк стверджував, що спочатку розум є «листом чистого паперу, позбавлений будь-яких образів та ідей». Все наше знання ґрунтується на

досвіді, отриманому або за допомогою органів чуття, або в результаті спостережень за тим, що відбувається в наших головах. Французький філософ К. Гельвецій вважав, що «все, що недоступно почуттям, недосяжне для розуму». Сенсуалістами були представники як матеріалізму (Т. Гоббс, Л. Фейєрбах та ін), так і ідеалізму (Дж. Берклі, Д. Юм та ін.)

Виділяють два види сенсуалізму:

1) Матеріалістичний сенсуалізм вбачає у чуттєвій діяльності людини зв'язок її свідомості з зовнішнім світом, а в показниках її органів почуттів – відображення цього світу.

2) Ідеалістичний сенсуалізм (Д.Берклі, Д.Юм) обмежує досвід сукупністю відчуттів або уявлень, заперечуючи, що в основі досвіду полягає об'єктивний світ.

Рационалісти, спираючись перш за все на успіхи математики, прагнули довести, що загальні і необхідні істини (а вони безперечно існують) не виводяться безпосередньо з даних чуттєвого досвіду та його узагальнень, а можуть бути почерпнуті тільки з самого мислення.

Вони стверджують, що за допомогою одного тільки розуму ми можемо досягнути знання в строгому сенсі цього слова, тобто достовірне знання, яке ні за яких обставин не може бути помилковим. Такі погляди розвивали Платон, Декарт, Лейбніц, Гегель та ін

За Декартом, розум, озброєний такими засобами мислення, як інтуїція і дедукція, може досягти у всіх областях знання повної достовірності, якщо тільки керуватиметься дійсним методом. Останнім є сукупність точних і простих правил, суворе дотримання яких завжди перешкоджає прийняттю помилкового за істинне.

Потрібно мислити ясно і чітко, розчленовувати кожен проблему на складові її елементи, методично переходити від відомого і доведеного до невідомого і недоведеного, не допускати пропусків у логічних ланках дослідження і т.п.

Усупереч уявленням раціоналістів, що постулювали принципову незалежність мислення від чуттєвості, сучасна наука доводить, що людський індивід володіє свідомістю лише настільки, наскільки він чуттєвим чином сприймає зовнішній світ.

Якщо його чуттєвий зв'язок із зовнішнім

світом переривається (наприклад, шляхом експериментального створення сенсорного «голоду»), людина через якийсь час впадає в несвідомий стан.

Хоча в рамках обох названих концепцій було висловлено чимало вірних і глибоких ідей, в цілому вони були обмежені, однобічні.

Сенсуалізм абсолютизував чуттєве пізнання, не беручи (або зовсім відкидаючи) роль мислення. Рационалізм же надмірно перебільшував значення мислення - аж до відриву його від реальності.

Розвиток філософії, науки та інших форм духовної діяльності показує, що насправді будь-яке знання є єдністю двох протилежних сторін - чуттєвого і раціонального.

Органи відчуттів забезпечують розум відповідними даними, фактами. Розум їх узагальнює і робить певні висновки. Без органів чуттів немає роботи розуму, а чуттєві дані завжди регулюються розумом. Їх єдність є тією фактичною основою, на якій може бути, нарешті, здійснено теоретичний синтез сенсуалізму (емпіризму) та раціоналізму.

Проблема пізнання у філософії

Пізнання - процес цілеспрямованого, активного відображення дійсності в свідомості людини, зумовлений суспільно – історичною практикою людства. Він є предметом

дослідження такого розділу філософії, як теорія пізнання.

Теорія пізнання (гносеологія) – розділ філософії, що вивчає природу пізнання, закономірності пізнавальної діяльності людини, її пізнавальні можливості та здібності; передумови, засоби та форми пізнання, а також відношення знання до дійсності, закони його функціонування та умови й критерії його істинності й достовірності.

Головним у теорії пізнання є питання про відношення знання про світ власне до самого світу, чи спроможна наша свідомість (мислення, відчуття, уявлення) давати адекватне відображення дійсності.

Вчення, що заперечує можливість достовірного пізнання дійсності, дістало назву агностицизм. Агностицизм як такий повністю не заперечує пізнання. Він лише стверджує, що людина може пізнати лише явища, а не сутність дійсності.

В історії філософії проблема пізнання трактується неоднозначно.

Ідеалізм, який заперечує існування світу незалежно від свідомості, пізнання уявляється як самодіяльність самої свідомості. Свій зміст знання отримує не з об'єктивної дійсності, а з діяльності самої свідомості; саме вона і є джерелом пізнання.

Згідно з матеріалістичною гносеологією джерелом пізнання, сферою, звідки воно отримує свій зміст, є існуюча незалежно від свідомості об'єктивна реальність. Пізнання цієї реальності - це процес творчого відображення її у свідомості людини. Принцип відображення виражає сутність матеріалістичного розуміння процесу пізнання. Знання є результат відображення, суб'єктивний образ об'єктивного світу. Тривалий час матеріалістична теорія пізнання розглядала ізольовано від суспільно – історичної практики людства, виключно як пасивний споглядальний процес, у якому суб'єктом був окремий абстрактний індивід з вічними і незмінними пізнавальними здібностями, заданими йому природою, а об'єктом – така ж вічна і незмінна в своїх закономірностях природа.

Подальший розвиток матеріалістичної теорії пізнання полягає в поширенні діалектики на пояснення пізнавальних процесів, створенні діалектики як науки про загальні закони розвитку природи, суспільства, мислення, пізнання, а також у введенні практики як основного і вирішального для з'ясування сутності гносеологічних проблем та їхнього вирішення.

Для сучасної матеріалістичної філософії процес пізнання носить суспільно – історичний характер, що виявляється у тому, що всі людські пізнавальні здібності й можливості формуються на основі практики і зумовлені нею. Людина навчається мислити і пізнавати разом із засвоєнням форм і способів людської діяльності, набутих людством знань, мови, тобто завдяки засвоєнню суспільно – історичного досвіду, нагромадження попередніми поколіннями, а сам процес оволодіння цим досвідом передбачає життя в суспільстві, в людському колективі і те, що людина пізнає визначається рівнем суспільно – історичної розвитку людства, всесвітньо – історичним

розвитком загальної системи знань, закріплених у предметах матеріальної і духовної культури.

3. Форми чуттєвого і раціонального пізнання. Роль індукції у пізнанні.

Пізнання людиною світу, формування пізнавальних образів починається з чуттєвого контакту із зовнішнім світом, з чуттєвого відображення, з «живого споглядання».

Під «живим спогляданням», «чуттєво – сенситивним відображенням» розуміють чуттєве відображення дійсності в таких формах, як відчуття, сприймання, уявлення.

Відчуття - це відображення окремих властивостей предметів та явищ внаслідок їхнього безпосереднього їх впливу на органи чуття людини. Відчуття не дає цілісну характеристику дійсності, а лише пізнає окремі властивості, сторони об'єктів. Однак відчуття мають ряд недоліків: мають межі, тобто далеко не все ми можемо бачити, відчувати; для них характерна мінливість, нестійкі, відносні. Відчуття не дають суттєвої відмінності між суттєвим і несуттєвим.

Сприймання – це цілісне відображення предметів і явищ дійсності в свідомості людини. Сприйняття має активний характер, воно відображає в єдності із всебічними характеристиками об'єкта також і все багатогранне життя суб'єкта: його світоглядні установки, минулий досвід, інтереси, прагнення, надії. Більш високою формою чуттєвого пізнання є уявлення.

Уявлення – чуттєвий образ, який формується на основі минулого досвіду. Уявлення – це узагальнений образ реальності. Уявлення включає образи пам'яті і образи уяви. Останні утворюють картину майбутнього. Чуттєве відображення є джерелом будь – якого знання про дійсність.

Об'єктом чуттєвого пізнання є окремі властивості, результатом пізнання є формування образу реальності.

Вищим етапом пізнання в порівнянні з чуттєвим є **раціональне пізнання**. Формами раціонального пізнання є поняття, судження, умовиводи.

Поняття – це форма раціонального пізнання, в якій відображається сутність об'єкта і дається його всебічне пояснення. Поняття як знання сутності, знання про загальне і закономірне формується врешті-решт на основі практики. Зміни понять є результатом зміни наших знань про дійсність або самої дійсності, що відображається в поняттях. Поняття ще називають слова, що фіксують суттєві характеристики як класу, так і окремих предметів.

Судження – це форма раціонального пізнання, в якій розкриваються зв'язки і відношення між предметами, явищами і процесами. Це є речення, які зв'язують між собою поняття, які розкривають реальність. Судження розкривають сутність поняття.

Умовиводи – це форма раціонального пізнання при якій на основі двох суджень утворюється третє. Є індуктивне і дедуктивне мислення. Об'єктом пізнання є зв'язки, функції та відношення речей. Результатом раціонального пізнання є створення понять, учень, теорій, концепцій.

Розвиток пізнання відбувається на двох рівнях *емпіричному і теоретичному*, що відповідає руху мислення від знання явищ до знання сутності. Явища – це окремі відношення предметів, їх зовнішнє буття.

Зв'язок пізнання з практикою визначає донаукове, так зване стихійно – емпіричне, буденне пізнання, яке виникає з формуванням людського суспільства. Це пізнання не йде далі окремих тверджень про різні властивості та окремі відношення предметів повсякденного досвіду. Емпіричне знання – відображення явищ, окремих відношень,

безпосередніх зв'язків предмету. Одиниця емпіричного знання - факт. На емпіричному рівні здійснюється спостереження об'єктів, фіксуються факти, проводяться експерименти, встановлюються емпіричні співвідношення та закономірні зв'язки між окремими явищами.

Формами емпіричного рівня є : описи, зведення, протоколи.

Описи – характеристика явищ, за допомогою наукової термінології. *Зведення* – фіксація явищ за допомогою наукового інструментарію(позначень, символів).

Протоколи – фіксація суджень, які мають вирішальний характер для позначення фактів.

Методами емпіричного рівня пізнання є:

- спостереження –реєстрація і фіксація властивостей і зв'язків в об'єкті пізнання;
- експеримент – вивчення явищ в штучно створених умовах;
- порівняння – співставлення предметів і явищ оточуючої дійсності;
- вимірювання – кількісна оцінка предмету пізнання.

На теоретичному рівні пізнання формується теоретичне знання, яке є відображенням сутності, на основі якої розкриваються внутрішні зв'язки предметів, явищ, процесів оточуючої дійсності. Ці зв'язки пізнаються на абстрактно-мислительному рівні. Це те, що у Канта називається «річчю в собі».

Основним елементом теоретичного пізнання є теорія, як форма логічного мислення, в якій найбільш повно реалізується знання про предмет. В науковому пізнанні формуються і набувають відносної самостійності такі форми як ідея, проблема, гіпотеза, концепція і теорія.

Ідея – форма наукового пізнання, яка відображає зв'язки, закономірності дійсності і спрямована на перетворення, також поєднання істинного знання про дійсність і суб'єктивну мету перетворення.

Проблема – форма і засіб наукового пізнання, що є єдністю двох змістовних елементів: знання про незнання і можливість передбачення наукового пізнання.

Гіпотеза – це форма і засіб наукового пізнання, за допомогою яких формується один з можливих варіантів вирішення проблеми, істинність якої ще не встановлена і не доведена.

Концепція – форма та засіб наукового пізнання, яка є способом розуміння, пояснення, тлумачення основної ідеї. До методів теоретичного рівня пізнання належать: аксіоматичний метод, гіпотетико-дедуктивний, метод сходження від абстрактного до конкретного та єдності логічного і історичного.

Гіпотетико–дедуктивний метод – це метод наукового дослідження, який полягає у висуненні гіпотез про причини досліджуваних явищ і у виведенні з цих гіпотез висновків шляхом дедукції.

Аксіоматичний метод – це метод теоретичного дослідження та побудови наукової теорії, за яким деякі її твердження приймаються за вихідні аксіоми, а всі інші положення виводяться з них шляхом міркування за певними логічними правилами.

Історичний метод передбачає розгляд об'єктивного процесу розвитку об'єкта, реальної його історії з усіма її поворотами, особливостями.

Логічний метод - це спосіб, за допомогою якого мислення відтворює реальний історичний процес у його теоретичній формі, системі понять.

Отже, зміст пізнання включає як чуттєве, раціональне, емпіричне так і теоретичне пізнання.

Індукція та її роль в пізнанні.

Індукція: метод наукового пізнання, який полягає в дослідженні руху знань від одиничного до часткового або й загального; вид опосередкованого умовиводу, в якому з одиничних суджень-засновків виводять часткове або й загальне судження-висновок

Види індуктивних умовиводів

Розрізняють повну індукцію, засновки якої вичерпують увесь клас предметів, що підлягає індуктивному узагальненню, і неповну індукцію, засновки якої не вичерпують усього класу предметів, що підлягають такому узагальненню.

Повна індукція - індуктивний умовивід, у якому на підставі знання про належність певної ознаки кожному предметові класу робиться висновок про належність цієї ознаки всім предметам цього класу.

Неповна індукція - індуктивний умовивід, у якому висновок про весь клас предметів робиться на підставі знання тільки деяких предметів цього класу.

Наведемо два приклади таких умовиводів:

1. Залізо - електропровідне.

Мідь - електропровідна.

Свинець - електропровідний.

Срібло - електропровідне.

Золото - електропровідне.

Залізо, мідь, свинець, срібло, золото - метали.

Отже, всі метали - електропровідні.

2. Залізо тоне у воді.

Мідь тоне у воді.

Свинець тоне у воді.

Срібло тоне у воді.

Золото тоне у воді.

Залізо, мідь, свинець, срібло, золото - метали.

Отже, всі метали тонуть у воді.

Обидва умовиводи побудовані за схемою неповної індукції й ґрунтуються на істинних засновках. Проте висновок першого умовиводу є істинним, а другого - хибним. Оскільки засновки в другому умовиводі є істинними, то причиною хибності його висновку може бути лише недосконалість міркування, побудованого за схемою неповної індукції.

Річ у тім, що в підґрунті індуктивного методу немає логічного закону, який би гарантував одержання істинного висновку з істинних засновків. Тому неповна індукція дає ймовірний висновок. Пам'ятаючи про це, висновок із неповною індукцією треба розпочинати словами "мабуть", "напевно" тощо.

Роль індукції в процесі пізнання

Важко перебільшити місце і значення індукції в процесі пізнання. Особливо велику роль вона відіграла на зорі історії, коли люди користувалися лише обмеженою кількістю загальних понять. Та і в наш час без індукції не обійтися.

Щоб збагнути справжнє значення індукції в житті людей, треба враховувати не лише її наукову цінність, а й роль у повсякденному житті. Навіть у формуванні світогляду (особливо світобачення, ставлення до дійсності та переживання буття) індукція відіграє істотну роль. Правда, щоб визнати це, треба належно оцінити силу впливу особистісного життєвого досвіду на процес становлення особистості.

Разом з тим не можна не брати до уваги ймовірний характер індуктивного узагальнення. Тому необхідно постійно працювати над підвищенням імовірності

висновків, одержаних за схемою неповної індукції. З цією метою треба використовувати якомога більше засновків (збільшувати число випадків, які узагальнюються), урізноманітнювати досліджувані випадки, враховувати характер зв'язку між досліджуваними явищами та їх ознаками.

З метою підвищення ймовірності висновків неповної індукції вдаються до різноманітних методів встановлення причинних зв'язків між явищами.

4. Поняття знання і його види. Особливості повсякденного знання

Знання — це знайомство, обізнаність чи розуміння когось або чогось, наприклад, фактів, інформації, описів або навичок. Знання отримується через досвід або освіту шляхом спостереження, дослідження чи навчання. Це фундаментальне поняття, щодо якого не існує однозначного визначення. У різних науках та академічних дисциплінах, які розглядають цей феномен (передовсім у філософії, епістемології, психології, когнітивних науках, антропології, соціології), є власні тлумачення.

Так, у філософії це фундаментальна категорія, визначена у Філософському словнику як «форма духовного засвоєння результатів пізнання, процесу відображення дійсності, що характеризується усвідомленням їх істинності». Знання можна визначити також як форму інформації, існування систематизованого результату інтелектуальної діяльності людини (пізнання) з огляду на фундаментальність поняття його важко виразити через простіші філософські категорії. Наприклад, за словами Платона знання — це «підтверджена істинна віра»

В онтології знання поділяють на три види:

Ø Мереологічне знання трактує об'єкти через їхню предметність і класифікує їх за множинами, які задані вказівкою на речі. Особливості цього (кваліфікаційно-описового) знання визначають за допомогою процедури сегментації (розбиття множин, які розуміють як ансамбль речей, на підкласи речей-елементів).

Ø Реляційне знання описує об'єкти шляхом введення змінних і здійснює перехід до виділення “чистих” відношень через це виведення. Воно пов'язане з процедурою субституції, яка дає можливість виділити відношення елементів через підготування їх у всі ті множини оточень, де ці елементи трапляються.

Ø Операційне знання подає об'єкти через задання компонентів певних перетворень (операцій) і характеризується використанням процедур перетворення, що визначають встановлення відповідності між множиною вихідних елементів (операндів) і множиною похідних елементів (образів). Перетворення дає можливість встановити закони відповідності (інваріанти), сукупності властивостей, які зберігаються під час здійснення перетворень.

Розрізняють також такі види знань:

- Ø факти (декларативні знання);
- Ø правила (процедурні знання);
- Ø метазнання (знання про знання).

Знання, які не можна описати точно – нечіткі знання, – розглядають у теорії нечітких множин. А ще розрізняють знання донаукові, життєві, художні (як специфічний спосіб естетичного опанування дійсності) та наукові (емпіричні та теоретичні).

Також визначають три види знань:

Ø практичне знання – виникає і функціонує в контексті різних виробничих і політичних практик, його відрізняє повна замученість до відповідної діяльності;

Ø духовно-практичне знання – з’являється не в пізнавальному контексті, це знання про спілкування; культове, релятивне, художнє знання;

Ø теоретизоване знання – виростає з дослідницької діяльності, воно існує у формі ідеології, філософії, теології і науки.

Окрім того, у сучасній науці виокремлюють види знань за:

Ø рівнем пізнання – буденні, емпіричні, теоретичні;

Ø історичною стадійністю – донаукові, наукові, методологічні;

Ø приналежністю – особистісні (суб’єктивні), соціальні (об’єктивні);

Ø простором функціонування – суб’єктні, парадигмальні, транссуб’єктні;

Ø видом відображення – фактологічні, понятійні, рефлексивні;

Ø логічною формою – факт, емпіричне поняття (загальне уявлення), емпіричний закон, думка (теоретичне поняття), модель, теоретичний закон, теорія.

Буденне знання (точніше, ситуації, в яких воно доцільне), зазвичай не передбачає (не потребує) розмежування гностичного образу і об’єкта, що є його витоком. Воно зводиться до констатації явищ і кореляцій між ними, воно суперечливе і непослідовне в тому розумінні, що взаємовиключні моменти в ньому мирно співіснують.

Буденне знання формується у процесі повсякденного досвіду, повсякденного життя людей, безпосередньої практичної діяльності. Воно відрізняється від будь-якого знання, що формується цілеспрямовано, є результатом діяльності людей, котрі спеціально, професійно цим займаються. Для буденного знання, яке називають ще “здоровим глуздом”, характерні свої, відмінні від наукових, засоби пізнання: припущення суперечливості (В.Г. Федотова вважає, що суперечливість – невід’ємна властивість буденного знання), емоційне забарвлення, яке свідчить про явну зацікавленість, особливі способи обґрунтування, що полягають, зокрема, у простому посиленні на авторитет та ін. Буденне знання не відокремлене від оцінення та ставлення людей до об’єкта знання. На відміну від спеціалізованого знання, буденне не потребує для осмислення оволодіння спеціальними пізнавальними засобами, які здобувають у процесі навчання.

Донаукове (буденне) знання пов’язане з життєвим досвідом окремого індивіда, засноване на повсякденному досвіді. Донаукові знання ґрунтуються на буденній свідомості, є важливою орієнтаційною підставою до повсякденної поведінки людини. Ця форма знання розвивається і збагачується в процесі вдосконалення наукового знання.

Повсякденне знання:

- засноване на життєвому досвіді та здоровому глузді;
- передбачає постановку яких-небудь пізнавальної завдань, які б йшли далі потреб повсякденної практики;
- обумовлено різними виробничими і політичними практиками, в яких бере участь суб’єкт;
- усвідомлено не в повному обсязі, і, як правило, неформалізованих;
- обумовлено соціальної, професійної, національної, вікової особливості носія;
- навантажено моральними та естетичними нормами та ідеалами, релігійними віруваннями, які культивуються в даній культурі ;
- результати виражаються і закріплюються у виробничому досвіді і певних рецептурних правилах, системі інтелектуальних навичок;
- його трансляція передбачає особисте спілкування.

У структурі буденного знання зазвичай розрізняють практичне і духовно-практичне знання.

Практичне знання виникає і функціонує в контексті різних практик (обробіток землі, будівництво будинку, догляд за дитиною, виховання дітей, лікування хворих, управління механізмами, оперування інформацією і т.д.), в ході безпосередньої залученості людини в процес діяльності і ще невіддільне строго від навички та вміння. Це знання поставляє елементарні відомості про природу, а також про самих людей, умови їх життя, спілкуванні, соціальних зв'язках і т.д. Отримані на цій базі знання носять хоча і міцний, але хаотичний, розрізнений характер, представляючи собою простий набір відомостей, правил, і т.п. Це знання операціонально і конструктивно. Воно говорить про те, як діяти в ході перетворення природи і соціальної реальності. Найчастіше - це неотрефлексированной знання (ремісничі технології - виплавка булату, народна медицина тощо) Крім того, багато областей професійної діяльності (виноробство, кулінарія, музика тощо) припускають особисте спілкування, професійну тренування, результатом якої є сенсорні і розумові навички. Це знання закріплюється в системі нерелексивному норм і стандартів, а не інтелектуальних навичок.

Необхідний інститут формування та передачі практичного знання - учнівство. Досвід вчителя повинен бути особистісно перероблений.

Духовно-практичне знання - це нормативне, ціннісно-світоглядне знання. Воно є результатом накопичення, обробки та розповсюдження соціального та пізнавального досвіду, даного в контексті людського світу і поза безпосередньо матеріального виробництва. Малюючи картину світу крізь призму інтересів і потреб людини, духовно-практичне знання говорить про те, як слід ставитися до світу, до інших людей, до самих себе.

Основні форми (і функції) духовно-практичного знання - нормування, цілепокладання і побудова ідеалів діяльності. Воно виражається в притчах, ритуальних діях, легендах, культових зображеннях. Критерієм його прийнятності є узгодженість із системою суспільних відносин.

Наукове знання є системою знань про закони природи, суспільства, мислення. Воно є основою наукової картини світу і відображає закони його розвитку. Наукове знання - це результат осягнення (пізнання) дійсності і когнітивна основа людської діяльності, соціально зумовлене, має різний ступінь достовірності. Орієнтоване на дослідження закономірностей, так чи інакше пов'язане з теоретичною формою відображення світу. Знання набуває статусу наукового, якщо воно включене в складноопосередковану систему обґрунтувань.

Наукові знання вбирають у себе досвід життєвого пізнання. Характеризуються осмисленням фактів у системі понять певної науки, включаються в склад теорії, що утворює вищий рівень наукового знання. Наукове знання є узагальненням достовірних фактів, за випадковим знаходить необхідне і закономірне, за одиничним і частковим - загальне.

Рівнями наукового знання є теоретичне та емпіричне знання, що відображають глибинні сутності процесів і явищ об'єктивної дійсності. Відмінність їхніх рівнів полягає в тому, що на емпіричному рівні зв'язки процесів і явищ, природи і суспільства розкриваються шляхом аналізу реальних даних, спостереження, опису й експерименту, а теоретичний рівень, маючи загальний і необхідний характер, розкриває внутрішню сутність і зміст процесів і явищ, що пізнаються.

Теоретичне знання являє собою систему абстракцій, здатне до розкриття свого предметного змісту у категоріях, закономірних зв'язках, причинно-наслідкових схемах. Воно орієнтоване на розгорнуте пояснення явищ. Теоретичне знання, на відміну від емпіричного, є сферою формування загальних понять, гіпотетичних припущень, ідеалізованих конструкцій, здійснення реальних експериментів і передбачень.

Теоретичне знання тяжіє до засобів логічного висновку і достовірності дедуктивного доказу. Тому в ньому отримання нової інформації здатне втілюватися не тільки шляхом аналізу емпіричних даних, але і без прямого звернення до них, за рахунок можливостей аналітико-дедуктивної діяльності “внутрішнього досвіду”, акумульованого в принципах і аксіомах теоретичних систем.

Емпіричне знання відображає дійсність з позиції її зовнішніх зв'язків і відношень. Воно продукується на початковому етапі пізнавального процесу під час безпосереднього контакту дослідника з реальністю шляхом її прямого вивчення за допомогою спостереження, констатацій, предметних описів, класифікацій, природних показників та експериментів.

Емпіричне знання виступає часто як система думок, точок зору, версій і первинних гіпотез, а зі змістовного боку воно орієнтоване на класифікацію фактів, функціональні зв'язки. Таке знання носить вірогідний характер і потребує для свого впорядкування статистичних методів оброблення. Воно нерозривно пов'язане з теоретичним знанням, є його базисом і основою і надає безпосередню інформацію для наукових теорій, і здійснює живий зв'язок пізнання з діяльністю.

Теоретичне та емпіричне знання тісно пов'язані між собою: наукове знання розвивається від емпіричного до теоретичного, але емпіричне відкриття не містить у собі пояснення фактів, а обмежується їхньою констатацією, тільки на теоретичному рівні можливе узагальнення фактів, розкриття їхніх зв'язків.

Крім наукового, сучасна теорія пізнання виділяє буденне, міфологічне, релігійне, художнє, філософське, квазінаукове знання, розглядаючи їх як рівноцінні для культури і однаково необхідні для розуміння суті пізнавальної діяльності.

Художнє знання формується в мистецтві і, на відміну від наукового або філософського знання, не прагне бути доказовим і обґрунтованим. Формою існування цього виду знання є художній образ. Головна особливість художніх образів - самоочевидність і переконливість поза і незалежно від будь-якого доказу. У мистецтві, на відміну від науки і філософії, допускається і навіть вітається вигадка, тому той образ світу, який створюється мистецтвом, завжди більш-менш умовний. Але вигадка існує саме для того, щоб ясніше і виразніше пред'явити об'єктивне знання про реальність. Мистецтво цікавить здебільшого не природа, а культура і людина, тобто ті сфери реальності, які в науці відображені дуже обмежено. Якщо завдання науки - вивести загальні і необхідні закономірності, то завдання мистецтва - зберегти і пред'явити одиничне і особливе і через них сказати щось про загальний. Мистецтво прагне осмислити унікальне, пізнання - не головна його функція, тому знання існує як побічний продукт художньої творчості.

Міфологічне знання об'єднує в собі раціональне і емоційне відображення дійсності. У міфологічному знанні присутні дані спостережень про навколишній світ, але вони не осмислені раціонально. Міфологічне знання являє собою не стільки об'єктивне відображення дійсності, скільки відображення переживань людей з приводу цієї дійсності. На початкових етапах розвитку людства міфологічне знання відігравало значну роль, забезпечуючи стабільність первісного соціуму і трансляцію значимої

інформації від одних поколінь людей до інших. За допомогою міфологічного знання первісна людина структурував і моделював реальність і пізнавав її. Первісна міфологічна класифікація явищ послужила надалі основою для появи раціональних форм знання - філософії і науки.

Сутнісною характеристикою **релігійного знання** є його зв'язок з вірою в надприродне і емоційно-образне відображення дійсності, релігійне знання спирається на віру, а не на доказ і аргументацію. Релігія пропонує людині вірити, переживати і співпереживати, а не розмірковувати і робити висновки. Релігійне знання не передбачає будь-якої критики або перевірки і являє собою сукупність абсолютних цінностей, норм та ідеалів, в усякому разі, релігія називає їх абсолютними. Результати релігійного роздуми формулюються в конкретних, наочно-чуттєвих образах. Однак, незважаючи на звернення до емоційно-чуттєвої сторони людської природи, будь-яка розвинена релігійна система має розумоосяжний характер, релігія, будучи одним з варіантів відповіді на вічні питання, представляє власну версію картини світу .

Головною особливістю **філософського знання** є його раціонально-теоретична форма. На відміну від науки, що дає приватні відповіді на окремі питання, філософія являє собою розгорнуту відповідь на світоглядні питання і тому роздуми про цінності неможливо усунути з філософського знання. На стадії формування філософське знання було тісно пов'язане з науковим, в Античності філософією називали всі теоретичні знання, поступово з них виділилися різні частнонаучні дисципліни. У сучасній філософії існують розділи, які безпосередньо пов'язані з науковим знанням, а один із напрямів сучасної філософії - **філософія науки** - займається філософськими проблемами наукового знання [2] .

У сучасній культурі існує ще один вид знання, яке об'єднує в собі риси художнього, міфологічного, релігійного та наукового - це **квазінаукове знання** . Воно представлено в містиці і магії, в алхімії, астрології, паранаукою і езотеричних навчаннях. Сенс квазінаукового Знання - не об'єктивне пізнання дійсності, а задоволення емоційної потреби в стабільності, яку відчуває сучасна людина. Квазінаукове знання виконує компенсаторні функції, дозволяючи людині знайти психологічний комфорт в мінливій і важко передбачуваною реальності. Квазінаукове знання є самостійним культурним явищем і несвідомих до жодного іншого виду знання. Квазінаукове знання часто маскується в одязі науки, але наукою воно не є, скоріше, це одна з форм сучасної міфології.

5. Істина і фальш. Класична і некласичні теорії істини. Критерії істини.

Метою пізнання є істина. Що це таке? Істина – це правильне, перевірене практикою, відображення в нашій свідомості предметів та явищ природи і суспільства, що існують поза свідомістю і незалежно від неї.

Щоб правильно вирішити проблему істини, слід насамперед вирішити два питання.

1. Чи існує об'єктивна істина, тобто чи може в людському уявленні постати такий зміст, який не залежить від суб'єкта, не залежить від людства?
2. Якщо це так, то чи може людське уявлення, у якому відображається об'єктивна істина, відобразити її зразу, цілком, безумовно, абсолютно чи лише приблизно, відносно?

Друге питання, по-суті, є питанням про співвідношення абсолютної і відносної істини. Отже, з цього всього виникає необхідність вирішення питання про об'єктивну, абсолютну і відносну істину.

Під об'єктивною істиною розуміється такий зміст наших знань, який не залежить ні від людини, ні від людства. Будь-яка істина є об'єктивною істиною її об'єктивність визначається джерелом пізнання, тобто об'єктивним матеріальним світом, що відображається в свідомості людини.

Не можна ототожнювати істину з самим об'єктивно існуючим предметом. Не сам предмет, а його правильне відображення в свідомості людини – ось що є об'єктивною істиною. Питання про об'єктивну істину – це питання про зміст наших знань, питання про те, що ми пізнаємо. А пізнаємо ми об'єктивний матеріальний світ.

Питання про істину має ще й інший аспект. Це питання про повноту наших знань, про пізнання як процес, про те, наскільки повно пізнаний об'єктивний матеріальний світ, його предмети та явища.

Питання про повноту наших знань, про пізнання як процес пов'язане з розглядом питання про відносне й абсолютне в істині.

Пізнання – це процес, що здійснюється поступово, по висхідній, від нижчого до вищого, від незнання до знання, від неповного, неточного знання до знання повного, від відносної істини до істини абсолютної. Цей процес безкінечний. Інколи здається, що об'єкт пізнаний всебічно, а з часом виявляються його нові властивості.

Відносна істина – це неповна, незавершена, неостаточна істина, тобто істина, яка відображає об'єктивну дійсність не повно, не точно, а лише приблизно правильно. У подальшому, в процесі пізнання, відносні істини піддаються уточненню, поглибленню, конкретизації.

Кожний ступінь пізнання обмежений рівнем розвитку науки, історичними умовами життя суспільства, які неминуче роблять наші знання відносними, тобто неповними. Але кожна відносна істина має значення об'єктивної істини, яка відображає дійсно існуючий світ.

Відносність нашого знання не означає, що в ньому немає ніякого абсолютного змісту. В кожній відносній істині є абсолютний, неминучий, об'єктивно-істинний зміст, який служить основою для подальшого розвитку знання. У процесі пізнання кожне нове відкриття в науці додає нові зерна в суму абсолютної істини. Тому абсолютна істина пізнається не зразу цілком, а шляхом відносних істин.

Отже, абсолютна істина – це повне, адекватне (правильне) відображення в людській свідомості об'єктивного світу. Це істина цілісна, остаточна, тобто така істина, яка не може бути спростована подальшим ходом розвитку науки і практики.

Прикладом співвідношення відносної та абсолютної істини може бути розвиток знань про будову речовини. У XVIII та, особливо, у XIX ст. в природознавстві була обґрунтована думка, що матерія

складається з найдрібніших неподільних частинок – атомів. Цей погляд був відносною істиною, тому що він відображав дійсну будову матерії лише приблизно правильно. Зерно абсолютної істини полягало в правильному уявленні, що матерія дійсно складається з атомів. Подальший розвиток знань про будову речовини призвів у кінці XIX ст. до відкриття електрона – найдрібнішої складової атома. Це відкриття додало до попередніх уявлень про атомну будову матерії нову зернину абсолютної істини, розширивши і поглибивши людські знання про будову матерії. Але електронна теорія не була межею знань про будову матерії. Вона хоча і мала в собі набагато більшу частку абсолютної істини, ніж попередня теорія, але водночас була відносною істиною. Подальший розвиток знань про будову матерії сприяв виявленню значно більшої частини абсолютної істини, яка відображає природу глибше, повніше, точніше,

ніж попередні знання, але і вони не вичерпують всієї абсолютної істини.

У процесі пізнання через відносні істини людина все більше наближається до абсолютної істини. Але, разом із тим, людство ніколи не досягне такого стану, коли б можна було сказати: "Все пізнано, далі пізнавати нічого". Не буде такого моменту насамперед тому, що об'єктивно існуюча матерія вічна в часі, безкінечна в просторі і перебуває у постійному русі й розвитку. Пізнання є відображенням безкінечного об'єктивного світу, що постійно змінюється, тому саме пізнання є безкінечним процесом, що постійно розвивається, змінюється. Якщо явища природи, суспільства взаємопов'язані, рухливі, переходять одне в одне, то зрозуміло, що і людські поняття можуть бути правильною копією дійсності лише тоді, коли вони також будуть мінливими і гнучкими.

Вимога гнучкості понять невід'ємна від вимоги конкретності поняття істини. Будь-яка наукова істина конкретна. Істинними є знання стосовно відповідних умов, місця і часу. Абстрактних істин немає. Те, що істинне в одних умовах, стає неістинним в інших. Тому до вирішення тієї чи іншої проблеми слід підходити з урахуванням реальних умов, зв'язків всіх сторін об'єкта та їх взаємодії. Тільки так можна пізнавати істини і використовувати їх в практичній діяльності.

У гносеології сформувалися різні трактування істини:

- класична або кореспондентська концепція істини (Платон і Аристотель): під істиною розуміється відповідність людських знань реальному положенню справ, об'єктивній дійсності;

О Платон: «.

. . той, хто говорить про речі відповідно до того, які вони є, говорить істину, той же, хто говорить про них інакше, - бреше. . . »

О Аристотель у «Метафізиці»: «. . . говорити про суще, що його немає, або про несуще, що воно є, - значить говорити помилково; а говорити, що суще є і несущого немає, - значить говорити істинно». «Треба мати на увазі - не тому ти білий, що ми правильно вважаємо тебе білим, а навпаки - тому, що ти білий, ми, які стверджують це, маємо рацію»

- когерентна концепція істини – істинне знання завжди внутрішньо і системно упорядковане; істинною повинна бути та гіпотеза, яка не суперечить фундаментальному знанню, що існує в науці.

- прагматистська концепція (В. Джемс) – знання повинне бути оцінене як істинне, якщо здатне забезпечити одержання деякого реального результату, істинність ототожнюється з користю;

- апріористська концепція – деяке іманентне, властиве душі до досвідне знання, що лише розкривається в ході індивідуальних і загальнолюдських пізнавальних зусиль

О індійська веданта про всезнання людського атмана, тотожного брахману

О античне розуміння знання як пригадування безсмертної душі

О християнське вчення про богоподібну людину

О декартівська доктрина вроджених ідей

О Кант: знання не те, що відповідає дійсності, а яке відповідає критеріям загальності й необхідності

- конвенціоналістська концепція істини (Пуанкаре): істина – це продукт певної угоди між учасниками пізнавального процесу.

Думки відносно критерію істини:

Ряд філософів (наприклад Р. Декарт) критерієм істинних знань вважали їх ясність і очевидність. Але багато фактів свідчить, що ясність і очевидність можуть ввести в оману.

Наприклад, візьмемо Копернікову теорію обертання Землі навколо Сонця. Так, "ясним і очевидним" людині уявляється рух Сонця навколо Землі. Адже не випадково дотепер люди говорять: "Сонце сходить", "Сонце заходить". Або відносно того, що Земля кругла, наші спостереження показують, що аж до горизонту земля плоска. Як перевірити ясність і очевидність суджень про мікросвіт? Це ж особливо стосується також закономірностей, рушійних сил суспільного розвитку.

Інші філософи критерій істини шукали в чуттєвих даних. Істина, вважали вони, – це те, що відповідає показанням наших органів чуття. Зокрема, Фейєрбах стверджував: "Там, де починається чуттєвість, закінчується будь-яка суперечка". На перший погляд, вони мають рацію. Але в дійсності це далеко не так, тому що не все в світі доступно органам чуття. Наприклад, як можна відчутти елементарні частки, їх властивості тощо?

Прагматизм (від гр. *pragma* – справа, діяльність) вважає істинними ті думки, які корисні, ведуть до успіху, краще "працюють" на нас. Те, що служить людині для досягнення благополуччя, процвітання, повинне бути істинним. Прагматизм ототожнює практику з відчуттями людини, заперечує достовірність наших знань про світ. Виходить, що людина є повним невігласом щодо законів світу. Світ – це хаос відчуттів та переживань, він позбавлений внутрішньої єдності й не підвладний розумовому пізнанню.

Як критерій істини висувалася загальнозначимість (те, що визнається багатьма людьми). Здавалося б, на перший погляд, що цей критерій має бути переконливим, адже якщо одна людина може помилятися, то мільйони людей, тим більше протягом багатьох поколінь, помилятися не можуть. Але і цей критерій не здатний відрізнити істину від помилкового знання. Наприклад, мільйони вірують – хто в Христа, хто в Аллаха, існують світові релігії. Яка ж з них істинна? Прибічник кожної з них вважає істинною свою позицію.

Різновид критерію істини вбачався також в умовній згоді тобто конвенціоналізмі, у тому, в що люди сильно вірять, що відповідає думці авторитетів тощо.